

мад», артисти, публіцисти, науковці, лірники-кобзарі. Серед них Б. Грінченко, М. Комаров, М. Лисенко, С. Єфремов, В. Винниченко, А. Ніковський, Д. Дорошенко, М. Грушевський, І. Шраг, Л. Жебуньов, брати Тобілевичі та багато ін. На тих зібраннях української інтелігенції читалися заборонені твори М. Драгоманова, І. Франка, декламувалися вірші Т. Шевченка, обговорювалися публікації українських періодичних видань, що виходили в Галичині. То ж діти Є. Чикаленка з ранніх років життя були знайомими з відомими українцями, спостерігали за найяскравішими епізодами українського громадсько-культурного і політичного життя, їхні громадські позиції формувалися під впливом сприятливих факторів. І хоча Є. Чикаленко із притаманним йому скептицизмом прогнозував, що з нащадків свідомих українських родин рідко коли виходять спадкоємці батьків, приклад його дітей не став тому підтвердженням. Адже Ганна Чикаленко-Келлер була знавцем багатьох іноземних мов, займалася перекладами, стала активною учасницею міжнародного жіночого руху, відстоювала українське питання на найвідоміших заходах світового та європейського значення. Вікторія Чикаленко також знала іноземні мови, перекладала чудовою «чикаленківською» мовою з російської на українську твори популяризатора-природознавця В. Лункевича, «Чернігівку» М. Костомарова, праці істориків французької революції. Прислужився українській справі і старший син Лев, якому присвячено дане дослідження. Зазначимо, що в історіографії частково відобразилася лише наукова діяльність Л. Чикаленка. Зокрема, у 1970 р. Т. Іванівська в окремій розвідці розповіла про основні здобутки Л. Чикаленка в царині археологічної науки, фіксувала основні біографічні факти періоду еміграції, узагальнювала його наукові відкриття. З цієї статті ми довідалися, коли і де публікувалися найвідоміші праці дослідника, жодна з яких після того не перевидавалася, незважаючи на новаторський підхід Л. Чикаленка до трактування окремих проблем та вироблення вченим власної методики дослідження орнаменту керамічних виробів різних періодів та регіонів.

Народився Лев Чикаленко на Херсонщині, у с. Перешори (тоді Ананьєвського повіту). Його дитинство минуло на лоні мальовничої степової природи краю. Коли хлопчикові прийшов час йти до школи, батьки у 1894 р. переїзять до Одеси і віддають маленького Левка до німецької реальної гімназії. Вищу освіту дітям Є. Чикаленко вирішив дати за кордоном і з 1907 р. його старший син починає студіювати природничі науки в Лозаннському університеті: 2 роки

вивчав геологію у професора Люжеона.

Але за кордоном Лев нудьгує за батьківщиною і просить у батька згоди на переведення його до Петербурзького університету. Цьому сприяла і зустріч та знайомство у 1909 р. з відомим антропологом та вченим Ф. Вовком, який гостював у Чикаленків у Києві, на вул. Маріїнсько-Благовіщенській, 56. У той час Ф. Вовк завідував відділом слов'янської археології та етнографії у Російському музеї ім. Олександра III та був професором Петербурзького університету. Про першу зустріч з Вовком Лев залишив такі спогади: «Кількаденне перебування навесні 1909 року видатного українського науковця природника Хв. Вовка в нашій родині у Києві спричинилося до великої зміни в моєму житті. [...] З розмов на Благовіщенській, 56, а ще більше в садочку коло нашого дому, пізнали ми один одного докладніше і, як наслідок цих розмов, було з його боку запрошення прийняти уділ в його експедиції на Волині, намова кинути Лозанну (Швейцарія), де я студіював геологію, та їхати восени до Петербургу вступити до тамошнього університету, щоб присвятити в майбутньому свою працю українській антропології»¹.

Але поступити до Петербурзького університету для Лева стало непростю процедурою. На той час він мав репутацію політично неблагонадійного за участь у подіях 1905 р. та членство в соціал-демократичній партії. А тому йому лише через кілька років, використовуючи знайомства та численні клопотання, все ж вдалося вступити до університету. Хлопець знову обирає природничий факультет, спочатку головним предметом географію, а згодом археологію зі спеціалізацією в галузі передісторичної антропології та археології.

Із початку наукових студій Лев проявляє інтерес до культур періодів палеоліту та неоліту, проводить у товаристві Ф. Вовка антропометричні дослідження у різних регіонах України, бере участь в етнографічних та археологічних експедиціях. Перша його експедиція на Волинь та Полісся, у товаристві Ф. Вовка та ще кількох студентів, відбулася в 1909 р. Дослідники розкопували палеолітичне селище біля с. Городок на Волині, побували в Житомирі, багатьох селах Волині. Про цю подорож Л. Чикаленко вже в еміграції написав цінні спогади і опублікував їх у науково-популярному збірнику волинезнавства – «Літопис Волині». З них довідуємося про знайомство Л. Чикаленка у ході експедиції не лише з новими знахідками (етнографічними, археологічними, геологічними, ґрунтовими), а й цікавими людьми, особливостями того чи іншого краю у культурі, манерах поведінки, традиціях, ставленні до української ідеї.

Стає відомо, що ця перша наукова подорож Л. Чикаленка пролягла від маєтку барона Ф. Штейнгеля, що знаходився у с. Городок на Волині, до містечка Олевськ. Вона стала незабутньою для хлопця, бо саме тоді він вперше познайомився з родиною барона Штейнгеля, відвідав його музей та описав окремі колекції. Найглибше в його пам'ять запала неповторна ікона святих Якіма та Анни у шляхетському вбранні початку чи середини XVII ст. Крім антропометричних вимірів та збору етнографічного матеріалу, у Городку були проведені й археологічні розкопки, в ході яких було віднайдено багато предметів молодшої кам'яної доби. Л. Чикаленко писав: «Палац Штейнгелів стояв на острові серед річки Усте й скрізь на тому острові, де копни, знаходилися вироби з кременя та черепки, переважно приналежні до тієї самої культури [кам'яної доби – І.С.]. Так само і на правому березі річки, на надлуговій терасі скрізь знаходилися такі само речі. Були це здебільшого великі вироби, старанно оброблені з усіх боків: серпи, сокири, долота, вістря до списів і багато-багато різного іншого. На правому березі на горі, на плато (як їхати з Городка до Краєвич) в лісі були знайдені і гроби, обложені крейдяними плитами. Знайдено було в одному з них вже й металеві – мідяні речі – якісь прикраси, подібні до листків»². Найбільшим відкриттям для експедиції стало палеолітичне селище в глибокому яру на правому березі тамтешньої річки, яке Ф. Вовк узяв на замітку і мав намір у найближчому часі розкопати.

У ході експедиції було знайомство з діячами «Общества исследователей Вольни» у Житомирі та незабутнім геологом, який багато розповів Левові про копаліни та мінерали на Волині і подарував їх збірку з вулканічного району Звягельщини та Овруччини (зразки лабрадоритів, порфірів, габро, базальтів, гранітів, опала), земським діячем Синегубом. Побачили мандрівники і старовинні українські церкви, руїни замку Корецьких, поскупували у місцевого населення багато предметів старовини, одягу, прикрас, зробили багато численні знімки архітектурних будівель, замальовки унікальних споруд.

Запам'яталася Левові і зустріч з Поліссям та його напівдиким населенням, хати з двома коминами, численні дорожні пригоди, неповторні краєвиди різних країв. Так, він згадував про Волинь: «З лівого крутого, досить високого берега Случи у Звягелі, розстилався за річкою цікавий і незнайомий мені зовсім краєвид. Скільки око сягало видно ліси і ліси, з якимись галявами піщаними, з якимись інакшими, здається, селами. Коли, виїхавши на північний захід з

Звягеля ми впірнули в ці ліси, виявилось, що під ногами був увесь час пісок і пісок. Інколи дорога йшла по рівному, інколи спиналася на великі горби, луковато вигнуті, т. з. параболічні дюни. Приходилося вилазити з воза і йти пішки, бо вози наші ледве-ледве тягли за собою поганенькі коненята»³. Безперечно, ця перша подорож мала великий вплив на зміцнення наукових інтересів Л. Чикаленка, познайомила його з практичною археологією, антропологією та етнографією, значно розширила світогляд хлопця, адже багато з побаченого було для нього несподіванкою і відкриттям. Наприклад, його вразила інертність та байдужість до українського питання і власної культури у поліщуків, відсутність серед них місцевої освіченої інтелігенції. Повернувшись з Волинської експедиції, Лев знову починає заходи для вступу в університет.

У наступну експедицію він поїхав вже студентом. Ф. Вовк узяв його розкопувати палеолітичне селище біля с. Мезина (Мізина) на Чернігівщині – Мізинську стоянку. Це була найтриваліша наукова експедиція у житті Л. Чикаленка, вона охопила 1912 – 1916 рр. За той час археологи відкопали унікальні знахідки. Т. Іванівська зазначала: «Ці розкопки дали величезний матеріал першорядного, унікального значення, що ввійшов у всесвітню археологічну літературу. Серед знайдених речей велику групу склали кістяні вироби з своєрідним гравірованим орнаментом»⁴. За даними Іванівської, Ф. Вовк запропонував Л. Чикаленкові опрацювати археологічні знахідки і порадив йому звернутися за консультацією до поважного російського професора М. Ростовцева, оскільки й сам не володів методикою опрацювання подібного масиву матеріалів. Лев звернувся до М. Ростовцева з листом від Ф. Вовка, і той дав йому таку раду: «На мою думку, вам треба підійти до цієї справи вашими природознавчими методами й від того ждати з'ясування справи», тобто порадив застосувати методіку природознавчих наук для дослідження виробів мистецтва. Лев прислухався до порад відомого вченого і згодом зробив чимало відкриттів, на жаль, ще малодосліджених до сьогодні.

Зазначимо, що в 1913 р. молодий дослідник починає друкуватися у періодичних виданнях. Одна з перших його статей «Розкопки палеолітичного селища на Чернігівщині» була опублікована в «Раді»⁵ (підписана криптонімом Л. Ч-о). У ній автор розповідав про найцікавіші знахідки та робив висновок, що в добу льодовика (а це близько 40 тис. років тому) на території України, зокрема Мезина, знаходилося постійне поселення людей. У 1916 р. Лев перекладає

на українську мову і заходами Благодійного товариства видання загальнокорисних і дешевих книг для народу, видає брошуру М. Ростовцева «Давно минуле нашого півдня». Вона розповідала про стару грецьку колонізацію півдня Росії, містила чимало ілюстрацій пам'яток грецької культури. Перекладач пояснював малозрозумілі терміни. Д. Дорошенко високо оцінив цей переклад Л. Чикаленка.

У 1915 р. Лев одружується на Тетяні Сергіївні Стахевич, племінниці російської революціонерки-народниці Віри Фігнер. Його обраницею зацікавився В. Винниченко, бо у листі до Є. Чикаленка за 1915 р. він запитував: «А вона сама хоч малороска, чи простісінька руська? Я не думаю, щоб Левко або недбало поставився до національного питання, або не зміг добитись свого – занадто багато про це він думав, говорив, чув. Коли вона людина хороша, то заговорить по українські, а коли погана, то швидко розпрощаються. Але примирення не буде»⁶. У 1917 р. у подружжя народжується донька – Ягна, а в 1918 – Оріся.

Наукові студії та плани Чикаленка-археолога переривають події 1917 р. Тоді він активно включається у громадсько-політичне життя Петрограда та Києва. У столиці його захопила вже перша революційна хвиля. Приятель Є. Чикаленка український діяч П. Стебницький писав про Лева, з яким спілкувався у Петрограді, так: «Ваш Левко живий і здоровий, цілі дні гасає по мітингах, скрізь його обирають за голову і, кажуть, дуже добре керує. Веде середню лінію, стримує демагогів, популяризує темним масам основні питання». З відомостей того ж П. Стебницького стає відомо, що тоді Лев жив у родичів дружини за адресою: М. Посадская, 19, кв. 31. З березня він стає активним учасником українських мітингів та української маніфестації 1 квітня. Повернувшись до Києва, з травня 1917 р. Лев входить у виконавчий комітет Київської ради робітничих і солдатських депутатів, отримує платну посаду у Центральній Раді, політикою якої був невдоволений⁷, бо неодноразово зауважував, що правлять у ній молоді й недосвідчені політики.

За більшовицького панування у Києві Лев працював у Всеукраїнській академії наук, за української влади – у міській управі⁸, викладав географію в київській гімназії на Лук'янівці, живучи в квартирі на Львівській площі, яку йому залишило подружжя Дорошенків. Крім того, займався державною діяльністю: був делегатом з'їзду, входив до складу місії, що вели переговори у 1920 р. із П. Врангелем та у Варшаві із Б. Савінковим⁹. Він мав повноваження від уряду УНР разом із С. Стемповським, П. Зайцевим, А. Ми-

хайловим і О. Ковалевським на переговори з «Русским политическим союзом» у Варшаві і його формуваннями про спільні військові дії проти Радянської республіки. Результатом тих переговорів стали ряд відповідних конвенцій¹⁰. У 1920 р. його кандидатуру виставили на міністра праці в уряді УНР, але від пропозиції політик відмовився, перебуваючи з жовтня 1920 р. на посаді радника міністра внутрішніх справ в уряді О. Саліковського¹¹.

У 1920 р. Л. Чикаленко емігрував за кордон. Восени перебував у Тарнові, звідти переїхав до Варшави. Саме там він відновлює наукові студії: опрацьовує в Музеї ім. Еразма Маєвського археологічні матеріали, зібрані в Україні. Л. Чикаленка запрошують і до викладацької праці: пропонують читати українську етнографію та антропологію на Вищих курсах українознавства у Варшаві, організованих Українським центральним комітетом у Польщі¹². Він – серед запрошених на відкриття народного університету в таборі інтернованих вояків УНР у Ланцуті, яке відбувалося у червні 1921 р. та VI з'їзду Союзу українських студентів, що також проходив у червні того року¹³.

У 1922 р. Л. Чикаленко з Польщі переїхав до Чехословаччини, там проживав у Празі. Основною його діяльністю у той час стала наукова робота. Дослідник відвідав музеї Австрії та Моравії, опрацював їхні палеолітичні збірки, неодноразово відвідував і музеї Відня. У той час він активно працює над дисертацією «Нарис розвитку геометричного орнаменту палеолітичної доби», яку захистив в Українському Вільному університеті у 1923 р. Вона базувалася на матеріалах археологічних розкопок мезинського палеолітичного селища. Того ж року ця праця вийшла у Празі й окремою книжкою й стала першим великим науковим доробком Л. Чикаленка. Поряд з науковими студіями, Л. Чикаленко працює викладачем в Українському педагогічному інституті ім. М. Драгоманова, у 1923 – 1926 рр. читає лекції з антропології, етнології та археології, також підробляє лаборантом у передісторичному відділі Чеського національного музею, де уважно вивчає археологічні колекції. У 1923 р. дослідник рецензує працю К. Мельник «Майданові городища на Україні». З багатьма висновками і узагальненнями авторки він не погоджується і дискутує з нею конкретними фактами та замальовками, які збереглися у вигляді рукописів¹⁴.

У той час Л. Чикаленко неодноразово їздив до Моравії для вивчення пам'яток орнаментованої кераміки у музеях та колекціях приватних осіб. Дослідник намагається на основі зібраного матеріалу встановити взаємозв'язки тамтешніх знахідок із трипільською

культурою. Також він зосереджується на техніці орнаменту, звертає увагу як на зображення, так і глибину відтисків на посуді. Результатом його студій стала праця «Техніка орнаментування керамічних виробів Мізинських неолітичних селищ», що вийшла у Празі у 1925 р. Вона базувалася на дослідженні уламків керамічного посуду неолітичної доби, зібраних в Мезині. Численними аргументами вчений довів, що тоді посуд виготовляли штампованими способом, а штампи виготовляли з природних матеріалів: заструганих паличок, грубої трави, глибокі ж відтиски на посуді мали практичну мету: сприяли кращому випалу виробу.

Л. Чикаленка кликали до співробітництва й українські видання. Так, управа спілки студентів-українців у Німеччині запрошувала його до співпраці з альманахом, що засновувався з благої метою: для допомоги обдарованим студентам, які через матеріальні труднощі змушені були залишати навчання. Відомо, що у 1920-і рр. до співпраці Л. Чикаленка запрошували редакції газети «Українська трибуна» та часопису «Трибуна України».

У 1926 р. Л. Чикаленко залишив Чехословаччину і переїхав до Парижа. Там знаходить нові матеріали для студій: вивчає знамениті колекції палеолітичних селищ Франції та північної Африки у Паризькому інституті палеонтології людини у Сен-Жермені. Результатом його досліджень стала велика праця «Нарис розвитку української неолітичної мальованої кераміки» у збірнику «Трипільська культура на Україні» (К., 1926, т. 1, с. 113-202). Але у Франції Лев затримався лише на неповних два роки. Звідти у 1928 р. знову повертається до Польщі, де продовжує займатися науковою працею: упорядковує матеріали археологічних експедицій, що працювали на Київщині, працює в музеї Академії наук Польщі. Як свідчать документи, Л. Чикаленка у 1920-і рр. запрошувала до співпраці і Всеукраїнська Академія Наук, йому пропонували продовжити опрацьовувати знамениті мезинські матеріали, зібрані Ф. Вовком. Дослідник міркував над цією пропозицією і просив у разі його згоди допомагати йому літературою. Але даних про те, чи склалося те співробітництво, не збереглося.

Археологічними дослідженнями Л. Чикаленко займався і в кінці 1930 – на поч. 1940-х рр., проживаючи в Галичині. Він продовжує вивчати у Львівському археологічному комітеті кераміку Трипільської культури й колекції музею НТШ. Влітку 1940 р. (15 липня – 15 серпня) з ініціативи Українського центрального комітету під керівництвом Л. Чикаленка група студентів розкопувала околи-

ці стародавнього Червна. Ті розкопки носили переважно розвідувальний характер. Їх учасники поставили завдання встановити, чи справді городище біля с. Червна «на Белзщині» походило від стародавнього Червена, і чи саме з його назвою пов'язана назва городів Червенських, а згодом і всієї західної частини українських земель. Л. Чикаленко в окремій праці описав результати червенської експедиції, подав історіографічний огляд трактувань походження червоно-руських городищ¹⁵. Але багато з напрацьованого у Польщі та Галичині дослідник втратив, коли у 1943 р. евакуювався до Німеччини. Тоді він не зміг вивезти археологічні колекції, зібрані на Волині та в Польщі. У Німеччині Л. Чикаленко прилучається до діяльності УВАН.

З епістолярних джерел, зокрема листування відомого вченого, соціал-демократа С. Гольдемана з інженером Л. Биковським дізнаємося й такі цінні біографічні факти з життя Л. Чикаленка¹⁶. На еміграцію він виїхав без сім'ї. Його дружина Тетяна Сергіївна, не наважилася залишити батьківщину і залишилася жити з дітьми у Петрограді. У 1930-і рр. Л. Чикаленко, проживаючи у Польщі, одружується з пані Чуйко. Подружжя жило у Варшаві, де дружина спочатку здобувала фах, а потім працювала лікарем. Але на початку 1940-х рр. у Львові Лев познайомився з Оксаною – україркою з Харкова, яка втекла за кордон з малолітніми синами. У них народжується спільна дитина. Дружина тяжко пережила ту родинну трагедію і врешті померла у Львові. Згодом Л. Чикаленко одружується на Оксані і подружжя виїздить до США, де оселяються у Нью-Йорку.

Т. Іванівська називала Л. Чикаленка оригінальним дослідником, який поєднав у студіях методи точних наук і мистецтво, підпорядкувавши перші вивченню другого. Вона називала його не лише археологом, а й мистецтвознавцем, пояснюючи це тим, що «він у своїх дослідах не обмежується схарактеризуванням речі, він використовує фактичні дані для виявлення суті художнього процесу – чому саме й для чого з'явилися ті чи інші художні форми, його цікавлять основи мистецтва – його походження, хід розвитку»¹⁷. Але підхід до мистецтва у нього був природничим, який давав можливість скласти предметові всебічну об'єктивну характеристику. Л. Чикаленко став автором наукових термінів «ритмографіка» (походження графічного мистецтва від ритмічних рухів) та «вівіфікаціонізм» (оживлення, породження геометричного орнаменту з тваринних та рослинних мотивів). Перший був узагальненням такої теорії: людина стомлюється від фізичної праці, якщо виконує її хаотично,

невпорядкованими рухами, поспішно. Якщо ж роботу виконувати ритмічно з певними паузами, то така праця викликала не втому, а естетичне задоволення. Свою теорію він застосовував до орнаменту та графічного мистецтва. Дослідник вивчає еволюцію орнаменту в палеолітичну, а потім і в неолітичну та енеолітичну добу, досліджує мотив меандру, який називає прародичем пізніших і складніших орнаментальних форм. Усі ці спостереження привели Л. Чикаленка до узагальнення про те, що орнамент меандру став результатом ритмічних рухів людини, яка спочатку користувалася різцем, а потім пензлем. Цій проблемі присвячені праці – «Нарис розвитку української неолітичної мальованої кераміки» та іноземними мовами – «Studie o vývoji ukrajinské neolithické malované keramiky» (1926 – 1927), «Die Bedeutung der Schypenitzer Ansiedlung für das Verständnis der Entwicklung der ukrainischen bemalten Kerami» (1930). Вівіфікаціонізм – це також результат дослідження орнаменту мальованої кераміки пізнішого часу, власне періоду її розпаду. Геометричні мотиви зразкового посуду змінюються силуетами різних звірят, постає тваринний орнамент, переважно ненатуралістичний. Це явище Л. Чикаленко називає оживленням геометричних мотивів в орнаменті, або вівіфікаціонізмом. Це було характерно для кераміки різних народів, адже подібні мотиви дослідник віднайшов і в критському мистецтві, де орнаментальні форми також перетворюються у звірино-рослинні: з'являються зображення морських тварин та рослин. Наслідком його студій стала праця «Вівіфікаціонізм», що вийшла у 1938 р. у Празі.

Л. Чикаленко досліджував і мальовану кераміку старовинного населення Америки і знайшов у ній багато схожого з мистецтвом мальованої кераміки Європи. Науковець приходив до висновків про подібні шляхи еволюції людей в різних частинах землі. Вони викладені в працях «Європейсько-американські аналогії в області примітивного мистецтва» та «Індіанська ритмографіка». Т. Іванівська ці дві ненадруковані праці називає капітальними. У них хоч і порушуються ті ж проблеми, що й у попередніх працях (ритмографіка, походження та розвиток меандру, еволюція спіраль-меандрового орнаменту), але більш фундаментально, із залученням нових матеріалів, які вивели Л. Чикаленка на ширші узагальнення.

Переїхавши до США, Л. Чикаленко продовжує наукові студії, використовуючи знахідки археології з найвідоміших музеїв та бібліотек. Також він продовжує працювати в УВАН, спочатку був членом ревізійної комісії установи, а в 1955 р. його на три роки об-

рали генеральним секретарем УВАН. Саме тоді академію очолила американська філія на чолі з президентом М. Вегухівим¹⁸.

Л. Чикаленко був членом багатьох наукових товариств та організацій. Ще з 1911 р. його зачисляють у члени-співробітники Російського антропологічного товариства при Петербурзькому університеті, у 1917 р. дійсні члени Українського наукового товариства у Києві, а в 1923 – дійсні члени Українського історико-філологічного товариства у Празі та товариства передісториків Чехословацької республіки, з 1932 р. Лев стає дійсним членом НТШ у Львові, 1939 – надзвичайним членом Українського Наукового інституту у Варшаві, а з 1949 – дійсним членом Української вільної академії у Нью-Йорку.

Отже, на роки еміграції припадає період активної наукової діяльності Л. Чикаленка. Він захищає дисертацію, знайомиться з найвідомішими археологічними колекціями музеїв Європи та Америки, працює в Польщі, Чехословаччині та Галичині, багато подорожує. Результатом його студій стали численні праці, окремі з яких вважаються капітальними і завдяки їх новаторським ідеям, ім'я Л. Чикаленка стає відоме у широких наукових колах світу. Т. Іванівська відзначала, що у період проживання в Європі Л. Чикаленко переживав «злет творчої праці»¹⁹. Дослідницька праця стала для Л. Чикаленка основною, він осмислює результати попередніх напрацювань, застосовує нову методіку дослідження орнаменту керамічних виробів різних історичних періодів (від палеоліту до неоліту) та на основі цих студій формує нові наукові терміни, використовує методи природничих наук для дослідження виробів мистецтва. Тобто у період еміграції відбувається формування Л. Чикаленка як вченого, значно розширюється його науковий світогляд, завдяки подорожам та дослідженням нових масивів матеріалів у музеях Європи та США. Вченим були написані й частково опубліковані найвідоміші праці. Тому творча спадщина Л. Чикаленка безумовно потребує широкого дослідження із залученням документів переважно закордонних архівів, які в основному там і осіли. На окреме дослідження заслуговує й публіцистика Л. Чикаленка у наукових та популярних часописах на еміграції. Вона відобразить погляди Л. Чикаленка на актуальні питання громадсько-політичного життя України і сформує цілісний образ цього відомого і ще малодослідженого українця.

Джерела та література:

¹ Чикаленко Л. Подорож з проф. Хведором Вовком по Волині (Уривок спогадів з 1909-го року) / Л. Чикаленко // Літопис Волині. – Нью-Йорк – Буенос-Айрес – Вінніпег, 1955. – Ч. 2. – С. 34.

² Там само. – С. 38.

³ Там само. – С. 39-40.

⁴ Іванівська Т. Л.Є. Чикаленко як археолог / Т. Іванівська // Український історик. – Нью-Йорк, 1970. – Ч. 1-3. – С. 133.

⁵ Рада. – Київ, 1913. – № 228. – 6 жовтня. – С. 2.

⁶ Лист В. Винниченка Є. Чикаленкові 22 квітня 1915 р. – ІР НБУВ. – Ф. 293. – № 166.

⁷ Листи Чикаленка Л. Чикаленкові Є. 2 та 20 серпня 1917 р. – ІР НБУВ. – Ф. 44. – № 869, 870.

⁸ Лист Шульгина О. Чикаленкові Є. 13 липня 1920 р. // Є. Чикаленко. Щоденник. 1919 – 1920 / Є Чикаленко. – Київ – Нью-Йорк, 2005. – С. 378.

⁹ Лист Чикаленко-Келлер Г. Чикаленкові Є. 27 листопада 1920 р. // Є. Чикаленко. Щоденник. 1919 – 1920... – С. 498.

¹⁰ ЦДАВО. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 866. Листи різних установ та осіб до Чикаленка Л. Є. за 1920 – 1925 рр. – Арк. 1

¹¹ Лист Лукасевича Є. Чикаленкові Є. 19 жовтня 1920 р. // Є. Чикаленко. Щоденник. 1919 – 1920... – С. 476.

¹² ЦДАВО. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 866. Листи різних установ та осіб до Чикаленка Л.Є. за 1920 – 1925 рр. – Арк. 48-49.

¹³ Там само. – Арк. 7, 9-10.

¹⁴ ЦДАВО. – Ф. 4465. – Спр. 862.

¹⁵ ЦДАВО. – Ф. 4465. – Спр. 863.

¹⁶ Листування проф. д-ра С.І. Гольдемана з інж. Л. Биковським (1952 – 1973). Архівні матеріали. Упорядкував Лев Биковський. – Денвер – Колорадо, 1981. – ЦДАВО. – Ф. 5335. – Оп. 1. – Спр. 1718. – Арк. 17.

¹⁷ Іванівська Т. Вказ. праця. – С. 135.

¹⁸ ЦДАВО. – Ф. 5335. – Оп. 1. – Спр. 1718. – Арк. 36.

¹⁹ Іванівська Т. Вказ. праця. – С. 133.